
Наталія Марціяш Дир

молодший науковий співробітник

Національного заповідника «Замки Тернопілля»

м. Збараж

ФОРТИФІКАЦІЙНА СПОРУДА МІСТЕЧКА ЗАЛІЗЦІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті йдеться про оборono-фортифікаційні та сакральні споруди, які становлять історичну цінність для селища Залізці Тернопільської області. Коротко розкриті історичні події, архітектурні особливості об'єктів, власники та сучасний стан замку. Розглянуто заходи щодо збереження, використання та пристосування історичної пам'ятки.

Ключові слова: Залозецький замок, культові споруди, архітектурні особливості, пам'ятка, костел, консервація.

Актуальність даної теми зумовлюється потребою ґрунтовнішого дослідження та популяризації Залозецького замку з позиції його привабливості на регіональному та всеукраїнському рівні через призму історичних, архітектурних рис, функціонування та аналізу сучасного стану.

Новизна даного дослідження полягає у збагаченні, систематизації та примноженні знань з історії замку та його власників, а також у поглибленні знань з історії Тернопільського краю, як одного з перспективних напрямків туристичного освоєння краю.

Виходячи з актуальності теми, а також враховуючи скупі дослідження даної тематики, в процесі дослідження ставилась наступна **мета**:

- дослідити історію та архітектурні особливості замку та оборono-фортифікаційних споруд у Залозцях;

- визначити риси туристичної привабливості та доступності даних туристичних об'єктів;

Відповідно до поставленої мети, було сформовано наступні **завдання**:

- зібрати якомога повнішу інформацію про оборono-фортифікаційні об'єкти;

- дослідити історію сакральних споруд та замку (виникнення, функціонування, перебудови, сучасний стан, використовуючи для цього доступні історичні джерела, зокрема усні, писемні, речові та інші);

- визначити можливості пристосування та використання пам'яток у Залізцях, з метою пропаганди збереження культурної та історико-архітектурної спадщини Тернопільщини.

Об'єктом дослідження є оборono-фортифікаційна споруда селища, основні історичні події, що мали значення у долі даної споруди, освоєння на сучасному етапі.

Предметом дослідження виступають історико-архітектурні особливості замкової споруди.

Дослідженню даної теми у фаховій літературі присвячено надзвичайно мало уваги. За винятком декількох ґрунтовних праць (історико-краєзнавчий збірник Василя Олексюка «Залозецький край» [11], монографія Садока Баронча «Залозці») решта публікацій розглядають Залозці серед ряду інших містечок, замків і палаців (В. Мороз «Замки Тернопілля» [10]. Г. Раковського «Поділля: туристичний путівник» [13]. М. Рутинський «Замковий туризм в Україні» [7], Бойко В., Гаврилюк О. «Замки Тернопілля» [2]).

Отже, селище міського типу Залізці знаходиться за 33 кілометри від Тернополя. Воно розташоване на берегах річки Серет, яка утворює тут найбільший на Тернопільщині став площею водного дзеркала 686 га. В давнину містечко носило назву Залозче, Залойшче [6, с. 276].

На території Залозців люди селилися здавна, про що свідчать археологічні знахідки – скарб знярядь праці та прикрас доби пізньої бронзи [5, с. 329]. Край в археологічному плані є дуже цікавим, але разом з тим і маловивченим. Різні історичні епохи тут досліджені нерівномірно. Також тут знаходяться цікаві туристичні об'єкти: замок XVII ст., церква Покрови Богородиці, костел Святого Антонія.

Вперше Залозці згадано у 1441 році коли були надані Янові Сененському. В другій пол. XV ст. входили в склад розлогих дібр Олеських [12].

У 1511 році в наслідок поділу спадку після батькової смерті селище дістається Ядвізі, на той час жінці подільського воєводи Марціна Камінецького [13]. Він і заклав фортецю над Серетом. За іншою версією, Залозецький замок збудував якийсь пан Каньовський [9, с. 30]. Як видно з фрагменту карти, Залозці вже в той час займали вигідне положення на перехресті кількох ключових шляхів, а тому потребували розбудови, а в першу чергу – укріплення.

В долині річки було споруджено великий став. Щоб забезпечити приплив населення, Марцін Камінецький звільнив у 1516 році мешканців на чотири роки від податків. Того ж року Залізці стали містечком. У 1520 році надано їм магдебурзьке право [4, с. 306].

На поселення часто нападали вороги, тому Мартин Камінецький десь між 1511 і 1516 рр. закладає тут замок [14].

Унікальність оборонного об'єкту полягала в тому, що він був збудований на місці, яке знаходилось серед непрохідних трясовин і плавнів та омивався з трьох боків рікою Серет. На підсилення неприступності замку Кам'янецький перегородив Серет греблею, утворивши тут великий став, який в разі потреби мав захистити замок водою звідусіль. Будівельний матеріал був під руками, бо поруч знаходилась «Гостра гора», «Шведів камінь» із пасма Товтрів з великими покладами будівельного каменю, а для випалювання цегли воєвода заложив поруч з замком велику цегельню [1, с. 289].

На заводі річки Серет, серед боліт на невисокому пагорбі він мав важливе стратегічне значення. Для кращої оборони замок був обведений земляним валом і кам'яним муром, навколо замку проходив глибокий рів з водою. Будова була виконана з каменю простої чотирикутної форми з бастіонами на кутах.

Нашадки Марціна – Ян і Станіслав Камінецькі, зміцнили замок, який став важливим пунктом оборони перед татарськими наїздами.

У 1547 році Ян Камінецький вибудував тут парафіяльний костел [13].

В кінці XVI ст. Заложці стали власністю воєводи руського князя Константина Вишневецького (1564-1641), який розбудував замок і зробив з нього свою головну резиденцію (помешкання) [13]. Він значно поширив і прикрасив замок та до своєї смерті зробив тут свою улюблену садибу з великопанським життям і гамірністю.

У 1603 році в замку гостював Лжедмитрій I, який за сприяння польського короля Сигизмунда III набрав військо для походу на Москву [6, с. 276].

У цьому замку Константин Вишневецький отримує звістку про смерть останнього свого сина Юрія і через це теж раптово помер від серцевого нападу. В 1641 році їх разом поховали у склепі Залозецького парафіяльного костелу, що знаходиться поруч [10, с. 306].

Перед Константином Вишневецьким (25 травня 1641) у Залізцях похоронений коронний кн. Януш Вишневецький. Ще за життя князя Януш і Юрій Вишневецькі, маючи великі статки, розбудували замок, роблячи його ще більш неприступним. Навколо замку обнесли ще більший рів і поставили перед брамою підйомний міст. Оборонні бастіони звели у три поверхи, створивши своєрідні оборонні башти. Також побудували стайні і жилі приміщення для служби охорони і працівників замку. В замку мали каплицю і капелана. Староста замку слідкував за порядком довкола, а нотаріус вів замкові рахунки. Після смерті Юрія Вишневецького вдова Єфросинія з Тарновецьких, не могла проживати спокійно в замку, бо відомий з часу воєн гетьмана Богдана Хмельницького Михайло Ярема Вишневецький напав на Залізці під претекстом побачення гробу князя Юрія, вигнав її та забрав із замку дорогоцінності [4, с. 307]. У 1655 р. Залозецький замок здобули козаки.

Маєток перейшов до внука Константина – Дмитра Вишневецького. Він відбудовує замок, який стає надійним місцем оборони перед частими нападами татарських чамбулів. Оновлений замок являє собою регулярне укріплення. За планувальною конфігурацією оборонні мури утворювали чотирикутник, наближений до квадрата, з наріжними п'ятигранними чотиририбусними баштами. В північно-західному мурі було влаштовано в'їзну браму з пізньоренесансним рустованим порталом та звідним мостом над ровом. Навпроти, через браму, проглядався палац.

В 1675 році під особистим керівництвом князя (Дмитра) витримав облогу Ібрагіма Шишмана [13].

Після частих нападів населення потрапило в таке скрутне становище, що в 1677 році польський сейм звільнив жителів міста від сплати податків на 12 років. Поступово зусиллями трудового люду Заложців відродилися. Наприкінці століття, після п'ятдесятилітньої перерви, тут щороку відбувалося 16 великих ярмарків і торгів, на які з'їжджалися торговці та ремісники з Тернополя, Золочева, Бродів, та інших населених пунктів [5, с. 329].

Після вимирання роду Вишневецьких у 1743 році Заложці перейшли у власність великого коронного гетьмана Юзефа Потоцького (1673-1751), який охоче тут проживав разом із своїм двором (слугами) і тут закінчив своє земне життя [12]. Він прикрасив замок, який був його найулюбленішою садибою. Гетьман доживав тут старість і помер 19 травня 1751 р.

Його внук Петро Потоцький продав у 1768 році залозецькі маєтності разом із замком, меблями, прикрасами та італійським городом, генерал-лейтенантові Михайлові Ронікарові [4, с. 309]. Уже через чотири роки, у 1772 р. проходить перший поділ Польщі і у замок направляють ескадрон австрійських гусарів у вигляді залози.

Невдовзі Ронікер проголосив банкрутство, наслідком якого в 1790 році шляхом родинної трансакції Залізці перейшли на власність його тестя графа Ігнатія Міючинського. В цей час був проведений інвентарний опис замку, з якого зрозуміло, що залишені руїни являються лише одною частиною первісного замку. Перед в'їзною брамою існувала ще друга, передня, обведена муром і облита водою, частина замку, до якої в'їжджали через браму під високою вежею з куполом і годинником. З обох сторін вежі на прилеглий до замку

території знаходились зліва – три, а справа – дві муровані стайні, шпихлір та інші двірські будинки, з яких не залишилось ні сліду. Там, де внутрішня брама, що залишилась до сьогодні, в напрямку до костелу містились пекарня, пральня, спіжарня та інші господарські приміщення. Сходами з правої сторони від брами виходили спочатку у коридор, а з нього до різних приміщень обох крил (бібліотеки, скарбниці та інших). Також триповерхові крила навпроти брами і зліва від неї займали житлові кімнати для власників, кладені з ряду залів, валькирів та комірок з окремими входами. Їхні стіни були мальовані різнобарвними кольорами або покриті паперовими оббиттям на полотні. Привертала до себе увагу кімната з трьома вікнами, викладена саксонським оббиттям, з віденською піччю та укладеною до воскування підлогою. Тут біля кімнат: креденсової, більярдової, кав'ярні й кухні містилася також замкова каплиця. Печі були всюди білі кахлеві. Весь замок був покритий дахівкою. Стан замку був тоді цілком добрий, лише дах і багато знищених вікон вимагали ремонту [4].

Незабаром граф Міочинський вирішив розмістити в замку фабрику сукна, до якої спровадив з Англії добірні машини і робітників. Наслідком цього змінився вигляд і характер замку.

Після банкрутства Мончинського, власником замку і залозецьких земель володів став граф Володимир Дідушицький. Він взявся за перебудову. Зніс передню частину замку разом із вежею та вирубає парк з липовими вуличками, а в основній його частині заложив броварню. Тут мешкали також броварські службовці і адміністрація маєтностей. В такому стані замок зберігся до першої світової війни. Починаючи з 1939 р., руїни замку почали розбирати для будівництва колгоспів, доріг [10, с. 307].

В перші десятиліття ХХ ст. українці з Залозців суттєво пожвавили культурно-політичну діяльність. У 1926 відкрито читальню «Просвіти», філію повітового союзу «Кооператив» [1].

У 1939 році Залізці окупувала Червона армія. В січні 1940 року містечко стало центром Залозецького району, що називався Залозцівським. Відкрили середню школу, лікарню, цегельню, спиртозавод, кам'яний кар'єр.

22 червня 1941 році розпочинається війна між фашистською Німеччиною та СРСР. Вже через два тижні німці були вже в Залізцях.

Від 1940 до 1963 року Залозці були районним центром, які пізніше були приєднані до Зборова. В 1961 році отримали статус містечка. Воно складається з двох частин, названих Старими і Новими Залозцями [13].

Таким чином, на 20-ті роки ХХ ст. замок припинив своє існування і вже на виконував якоїсь значущої ролі, залишившись однією з важливих туристичних пам'яток краю. Але його архітектурна оздоба, зв'язок з визначними особистостями кількох історичних епох безумовно має виключне значення для його сучасної консервації та включення в туристичні маршрути Поділлям.

Від укріплень залишилися лише стіни, частина башт, на диво чисті підземелля палацу із південної сторони замку та частина казематів – з північної. Мури густо поросли травою, кущами і деревами [9, с. 30].

На сьогоднішній день замок зберігся у вигляді фрагментарних руїн, які піднімаються максимум до рівня ¼ висоти первинних будов. Найкраще збереглася невелика частина південно-західних стін на висоту одного ярусу, склепінчасті підвали палацу (у південно-східній частині замку) і північно-західна частина замку (так само на висоту одного ярусу). Збереглася північно-західна частина комплексу представлена казематами нижнього ярусу будівлі (спочатку 2-ярусної) з арочним проїздом головних воріт, а також кутовий п'ятигранної вежею (західної), наземна частина стін якої збереглася до рівня першого ярусу. Зберігся підвальний ярус вежі, перекритий напівциркульним склепінням. На зовнішній стіні північної вежі збереглися два кам'яні різьблених герба власників замку. Замчище не забудоване, що дає можливість проводити повноцінні дослідження споруд комплексу.

Неоцінним об'єктом містечка є гребля та утворений завдяки їй став. З одної сторони він виконував оборонні функції – завдяки йому Залозецький замок став добре укріпленим та неприступним з трьох сторін. До сьогодні гребля виконує роль дороги та водозатримувача. Безумовно, місцеві мешканці звикають з такими об'єктами та не оцінюють їх історичної та архітектурної цінності, але насправді це надзвичайно давня рукотворна споруда міста. Сьогодні став має важливе рекреаційне значення, але потребує догляду.

Цікавими для огляду в містечку є об'єкти сакрального характеру.

Церква Покрова Богородиці відноситься до найцікавіших будівель Залозців. На початках вона слугувала костелом для місцевої римо-католицької громади. Храмова споруда збудована у стилі бароко, а дзвіниця – з рисами рококо. Пізніше, у другій половині ХІХ століття над головним нефом зведена, декоративна глава.

На окрему увагу в Залозцях заслуговують розташовані на тій же вулиці, що і замок, руїни костелу Святого Антонія (збудований ХVІ ст.) і неодноразово перебудовувався в ХVІІ ст. В його підземеллях знайшли останній спочинок князі Костянтин та Януш Вишневецькі. Після реставрації 1730 року головний фасад набув вигляду, в якому поєднувалися риси готики, бароко та ренесансу.

З багатьох позицій унікальним та неповторним виступає Залозецький замок. Не зважаючи на свій досить непривабливий на сьогодні з архітектурної позиції стан, замок може послугувати центром туристичної

привабливості містечка. Він характеризується багатою історією, з ним пов'язано імена багатьох видатних діячів різних епох. На жаль, переважно архівні матеріали дають уявлення про архітектурні риси замку.

Відродження інтересу до замку може посприяти деякому відродженню самого містечка, яке є типовим невеликим поселенням Поділля, в якому туризм може стати однією з умов відродження містечка та околиць. В місті ще збереглась історично давня архітектура, яка також може послугувати об'єктом туристичної привабливості.

Подібні тури мають перспективу, так як формують первинне уявлення про край, збуджують його туристичну привабливість. Проте, без постійної роботи над підвищенням ефективності використання відповідних туристичних ресурсів, не може забезпечити високого рівня розвитку замкового туризму в регіоні. Для цього необхідними є формування і вдосконалення нормативно-правової бази щодо розвитку такого виду туризму на регіональному та місцевому рівнях, проведення моніторингу місцевих туристичних ресурсів, визначення рівня та можливих перспектив їх використання, науково-дослідний супровід та обґрунтування процесу розвитку замкового туризму, створення мережі туристично-інформаційних центрів, стимулювання залучення інвестицій у розвиток туристичної інфраструктури та ряд інших заходів. Розуміння перспективи розвитку замкового туризму, його нормативно-правова та фінансова підтримка стануть сприятливою умовою для економічного процвітання регіону, збереження історико-архітектурної спадщини України для майбутніх поколінь.

На сучасному етапі Поділля в туристичному плані асоціює себе з краєм фортець та палацових комплексів. Певна частина з них стала вже візитівками краю. Залозецький замок наразі потребує розробки серйозного маркетингового плану щодо свого майбутнього.

Безумовно, ці пам'ятки потребують консервації або втручання реставраторів для того, щоб їх могли оглянути наступні покоління та щоб вони могли слугувати об'єктами зацікавлення туристів.

По-перше, сама споруда та прилеглі околиці повинні бути піддані консерваційним заходам. Впорядкування території замку та прилеглих територій, введення тут м'якого охоронного режиму, пов'язаного з його збереженням. Сьогодні варто визнавати, що не лише людська байдужість та бездіяльність впливають на руйнування історичних споруд – не варто відкидати і природні впливи, що також негативно позначаються на будівлях.

По-друге, варто розпочати повноцінні, масштабні наукові дослідження історії Залозецького замку, його власників та тих історичних подій, що пов'язані з ними. Наразі доступна інформація є досить фрагментарна та суперечлива, а це не дозволяє скласти цілісну картину, уявлення про замок та його мешканців.

По-третє, для популяризації замку необхідно розпочати активну інформаційну кампанію в пресі та інших доступних засобах масової інформації. З фортифікаційною спорудою пов'язано як історичні, так і напівлегендарні моменти, які допоможуть надати замку своєрідного шарму, овіяного минулою славою. Було б добре прив'язати до замку якийсь елемент подієвого туризму (фестиваль, конкурс тощо), що також могло б збільшити його привабливість.

Також варто проводити підготовку відповідного матеріалу щодо екскурсійної програми по Залозцях в цілому та його замку зокрема.

Список використаних джерел та літератури

1. Бігус М.Б. Зборівщина: історія і сьогодення / Микола Богданович Бігус. – Тернопіль: Воля, 2008.
2. Бойко В. Замки Тернопілля / Бойко В., Гаврилюк О. – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2009. – 80 с.
3. Бурма В. Берегами Серету / Василь Бурма. – Львів: Каменярь, 1979.
4. Гошовський Б. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи / Гошовський Б., Верига В., Жуковський А. Історично-мемуарний і літературний збірник. – Видання Комітетів Зборівщини, 1985.
5. Ельгорт Б. Тернопільщина / Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М. Путівник. – 1968.
6. Земля Тернопільська / [упоряд.: І. Дуда, Б.Мельничук]. – Тернопіль: Джура, 2003. – 368 с.
7. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження / Михайло Йосипович Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
8. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл. / [голова редколегії Нечай С.П.]. – Київ: Харківська книжкова фабрика ім. М.В. Фрунзе, 1973. – 639 с.
9. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України / Олександр Мацюк. – Львів: «Центр Європи», 2005. – 200 с.
10. Мороз В. Замки Тернопілля / Володимир Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
11. Олексюк В. Залозецький край. Історико-краєзнавчий збірник / Василь Олексюк. – Дрогобич: Коло, 2004.
12. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / Czolowski Aleksander. – Lwow, 1892.
13. Rakowski G. Podole / Grzegorz Rakowski. – 2006.
14. Baracz S. Zalozce / Sadok Baracz. – Poznan, 1889.